

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Elizabeth Urban. *Conquered Populations in Early Islam*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020, 217 sayfa.

Rumeysa YAŞAR*

Fethedilen topraklardaki toplumsal sınıflar ve sosyal hayatın yanı sıra yeni Müslüman olanların İslâm toplumuna adaptasyonu da modern dönemde araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Özellikle İslâm öncesi dönemde toplum mensuplarının kuvvetli kabile bağlarına sahip olması ve köle, azatlı ya da nesebi belirsiz olanların mezkûr kabile bağının dışında kalması nedeniyle bazı anlaşma çeşitleri uygulanarak toplum zemini kabile esasına göre düzenlenmiştir. İslâm'ın gelişile bu anlaşmalardan bazıları yeniden düzenlenerek ibka edilirken bazıları kaldırılmıştır. Bu çerçevede mevâlî meselesi İslâm tarihi ve hukuku açısından fazlaca incelenmiştir. Elizabeth Urban'ın 2012 yılında Chicago Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezine dayanan ve kimi tasarruf ve ilavelerle yayına hazırlanan *Conquered Populations in Early Islam* adlı eseri de bu konuyu ilk dönem İslâm tarihinde mevâlî, köle kadınlar (*câriye*) ve cariyeden doğan çocuklar (*hecîn*) çerçevesinde ele almaktadır.

Giriş ve sonuç dışında beş bölümden oluşan eserde, erken dönem İslâm toplumunda mevâlî, cariyeler, ümmüveledler, şarkıcı kadınlar ve kâtiplerin toplumdaki durumu ve onların toplum içerisindeki konumlarının tarihsel değişimi ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarına dayanarak oluşturulan tablolar ve demografik verilerle desteklenerek incelenmiştir.

Yazar, giriş olarak isimlendirdiği Birinci Bölüm'de (s. 1-18), araştırmada başvurduğu yöntemi, kaynak kullanımını ve konuyla ilgili güncel çalışmalardan istifade etme şeklini ortaya koymaktadır. Çalışmanın temel tezi "köle kökenli Müslümanların dâhil oldukları yeni yaşama nasıl adapte oldukları ve karşılaştıkları sorunları ne şekilde çözdüklerini inceleyerek erken dönem İslâm toplumunun değişen sınırlarını ortaya koymak ve nispeten eşitlikçi ve küçük bir hareketin (Hz. Peygamber dönemi) nasıl hiyerarşik ayrımı sürdürmeye çalışan bir yapıya dönüştüğünü aydınlatmak"tır. Urban, köleleri ve azat edilenleri tarihsel bir mesele olarak ele aldığını da belirtir. Söz konusu tezini temellendirirken kullandığı eserler arasında en başta otantik bir kaynak olarak kabul ettiği Kur'an, Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *el-Meğâzi*, İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Belâzürî'nin (ö. 279/892-3) *Ensâbü'l-eshraf*, Cehşiyârî'nin (ö. 331/942-3) *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-küttâb* ve İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târihu medîneti Dimaşk* adlı eserleri

* Arş, Gör., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı. rumeysa.yasar@marmara.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-0407-4237

dışında hadis külliyyatı, tefsir kaynakları ve konuya dair kavramların daha iyi anlaşılmasını sağlamak için Arapça edebî metinler yer alır. Ayrıca batılı çalışmalara da sıkça atıfta bulunan Urban, araştırmanın konusu olan mevâlî içindeki farklı gruplara, İslâm tarihçilerinin gerekli önemi vermediğini, hatta pek çoğunun eserinde bu konuyu ele almadığını vurgular.

Çalışmanın “Insiders with Asterisk: Mavâli and Enslaved Women in the Qur’an” adlı İkinci Bölümünde (s. 19-47) Kur’an ayetleri bağlamında din kardeşliğiyle oluşturulan ümmet kavramı üzerinde durulur. Urban’a göre Kur’an’ın köleler ve azatlılarla ilgili iki temel tespiti vardır: 1- Ümmet kavramı, toplumun bütün fertlerini sadece aynı inanç çatısı altında toplamakla kalmayıp onları ortak hedefler etrafında birleştiren bir bağ işlevi görür. 2- Ümmet, toplumun fertleri arasında manevi bir bağ kursa da kan bağıyla meydana gelen akrabalık, ümmet bağından üstündür. Bu bağ kişilere miras hakkı, asabelik gibi pek çok hak tanımaktadır. Dolayısıyla Urban, Kur’ani hükümlerin nesebi bilinmeyen kimselere sonradan dâhil oldukları toplumda bir konum vaadinde bulunduğunu ifade etse de tüm inananların eşit zeminde buluşamadığı fikrindedir.

Urban’ın topluma sonradan dâhil olanlarla ilgili bir diğer tespiti, efendi ile cariyeye arasındaki ilişkinin sınırlarının belirsizliğidir. Kur’an’da inananların özellikleri sıralanırken namuslarını korudukları ifade edilir (en-Nûr/24: 32-33). Ancak ayette geçen *tahassun* kavramıyla cariyeye ile efendisinin ilişkisinin meşru ve gayr-i meşru arasında kalan gri bir alanda konumlandığı eserde vurgulanır. Bu doğrultuda cariyenin namusunu korumasının ölçüsünün ne olduğu, efendisiyle birlikteliği reddeden cariyenin durumu ve cariyenin ahlaklı olma tercihinin imkânı gibi hususların sınırları kesin olarak belirlenmemiştir. Ayrıca erken İslâm toplumunda bütüncül bir eşitlik anlayışı ortaya çıkmamışsa da insanların kökenlerinden ziyade ahlaki ilkelere ve inançla ilgili değerlere dayalı bir toplum inşa etme çabasının görüldüğü belirtilmiştir. Urban’a göre Müslümanlar herhangi bir zorunluluk olmaksızın ilk dönemlerde köleleri azat etmiş ve cariyelerin cinsel birlikteliğe zorlanmasından da menedilmişlerdir. Ancak sonraki dönemlerde durum değişmiş, Emevî ve Abbasî Halifeliği ile toplumda keskin sınırlar ortaya çıkmış, hatta bu eşit olmayan hiyerarşik statüler kanunlaştırılmıştır.

“Abû Bakra, Freedman of God” adlı Üçüncü Bölüm’de (s. 48-76) döneminin önde gelenlerinden olmayan Ebû Bekre Nüfey’ b. Mesrûh (ö. 51/671[?]) üzerinde durulur. Vaka çalışması olarak önemli sonuçlar içerebileceği düşüncesiyle müstakil olarak incelenen Ebû Bekre, Hz. Peygamber’in azat ettiği biridir. Tâif Kuşatması esnasında bizzat Hz. Peygamber tarafından azat edilmiş ve Hz. Peygamber’in mevlâsı olarak isimlendirilmişse de sonradan İslâm’ı kabul eden kabilesi onun geri verilmesini istemiştir. Hz. Peygamber Ebû Bekre’nin kabilesinin talebini geri çevirip onun artık kendisinin ve Allah’ın azatlısı olduğunu duyurmuştur. Dolayısıyla bu şekilde azat edilenlerin haklarının korunması bizzat İslâm toplumunun tamamına ait görünmektedir. Urban, bu bağlamı dikkate alarak “Allah’ın azatlısı” tasvirini daha uygun bulur. Bu noktada Ebû Bekre, Kur’an’daki mevâlî kavramının ve eşitlik vurgusunun iyi bir temsilidir. Ancak kaynaklarda kendisi hakkında çok az bilgi olan Ebû Bekre’nin pek

çok âlim tarafından mevlâ olarak değil, Tâif'teki bir Arap kabilesinin mensubu olarak sunulması, yazarların bu konudaki yaklaşımını ve varsayımlarını anlamaya yardımcı olmaktadır. Ebû Bekre'nin mevlâ kimliği takvanın önemini, alçakgönüllülüğü ve siyasi tarafsızlığı temsil ederken onun Arap bir kabileye mensup olarak tanımlanması bu değerleri ortadan kaldırır. Nitekim daha sonraki dönemlerde Ebû Bekre'nin Allah'ın ya da Hz. Peygamber'in azatlısı olarak kabul edilmesi toplumda önemini yitirmiştir.

Çalışmasının “Enslaved Prostitutes in Early Islamic History” Dördüncü Bölüm'ünde (s. 77-105) Urban, Hz. Peygamber'in Medine döneminde yaşayan Müseyke ve ismi tam olarak bilinemediği için *Abat* (reddeden) olarak isimlendirdiği iki cariyenin durumunu ele alır. Urban'ın ayrıntılı incelemesi sonucunda elde ettiği veriye göre İslâm tarihçileri, efendileri kendilerini fuhşa zorladığı için Hz. Ebû Bekir'e ve Hz. Peygamber'e sığınan bu iki cariyenin hikâyesini doğrudan ele almak yerine Müslüman olduktan sonra fuhşla ilgili kötü fiillerini terk edip namuslu bir hayat yaşamayı tercih eden Muâze'nin Müslümanlar için örnek oluşturan hikâyesine başvurur. Bu sebeple Müseyke ve *Abat*'ın hikâyesi tabakât veya İslâm tarihi eserlerinde yer almamıştır. İlgili olay yalnızca “*Elinizin altındakileri fuhşa zorlamayın*” (en-Nûr/24: 33) ayetinin nüzul sebebi olarak düşünülmesi sebebiyle bazı tefsir kaynaklarında zikredilir. Bu bağlamda İslâmî kaynaklar Muâze dışında namuslu bir yaşamı tercih eden başka bir isim üzerinde durmazken bu ahlaklı yaşam dahi genelde ihmal edilmiştir. Bu durumun karşısında kötü cariyeyi temsil eden örnekler ise Ebû Bekre'nin annesi Sümeyye gibi ahlaksız yaşamına atıfta bulunulan kişilerdir. Urban'a göre cariyeleri iyi/kötü olarak tasnif edip kötü olarak nitelenen cariyelerin ahlaksızlık tercihinde bulunduğunu vurgulamaları, İslâm âlimlerinin cariyelik sisteminin adaletsizliğini sorgulamak yerine sorumluluğu cariyelere yüklediğini gösterir. Bu sebeple toplumda pek çok farklı konumda aktif rol alan cariyelerin durumları tam anlamıyla değerlendirilmemiş, konu hakkında eser telif edenler olsa da meselelerin bilerek görmezden gelinmesi sebebiyle gerçek tam anlamıyla ortaya konmamıştır.

Eserin Beşinci ve Altıncı Bölümlerinde, ilk dönem İslâm toplumu yerine Emevî uygulamalarına odaklanılır. Bu bölümlerde cinsiyet ve köleliğin Emevî Devleti'ni nasıl etkilediğini vurgulayan Urban, görüşlerini delillendirmek için köle kökenli erkek ve kadın müslümanları belirli eserler üzerinden inceler. “*Concubines and their Sons: The Changing Political Notion of Arabness*” başlıklı Beşinci Bölüm'de (s. 106-139), ümmüveled olarak tanımlanan cariyeler ve onların oğullarını birlikte değerlendirerek kaynakların diğer cariyelere kıyasla ümmüveledlere daha kapsamlı bir yer açtığını vurgular. Zira ümmüveledler oğulları (*hecîn*) sayesinde toplumda görünür olurken oğullar da annelerinin kimliğiyle var olmuştur. Urban bu yorumunu, Asad Q. Ahmed'in ve Majied Robinson'un prosopografik analizleri ile İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'teki cariyelik uygulamalarını dikkate alarak veri analizi yöntemiyle tablo ve grafiklerle oluşturduğu sisteme dayandırır. Dönemsel olarak cariyeden doğan çocuklarla hür kadınlardan doğan çocukların oranlarının karşılaştırılması ve kabilelere göre cariyeden doğan çocukların oranı gibi verileri belirtilen yöntemlere göre inceleyen yazara göre köle kadınların İslâm tarihinin değişiminde oynadığı rol araştırmacılar tarafından göz ardı edilmiştir.

Öte yandan yazara göre cariyeden doğan çocuklar toplum içerisinde kabul görebilmek için Emevî Devleti'ne bağlılıklarını ortaya koymalıydılar. Bunun için onlar savaflara katılmak veya bir Müslüman olarak gerekli dinî alt yapıya sahip olduklarını kanıtlamak zorunda kalmışlardır. Ancak sonraki dönemlerde cariyeden doğan çocukların III. Yezîd (hs. Nisan 744/ Ekim 744) ile birlikte hilafeti elde etmeye başlamaları, toplumda kendilerini kanıtlayma zorunluğunu ortadan kaldırmıştır. Ümmüveled çocuklarının hilafete layık olmadıkları kanısı ise Hz. İbrahim'in eşi Hacer ve Hz. Peygamber'in eşi Mâriye üzerinden yıkılmaya çalışılmıştır. Urban'a göre bu durum yeni bir "Arap" mefhumunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda cariyelerin Emevî Devleti'nin şekillenmesinde dolaylı olarak da olsa aktif rol aldığı ve kendini "Arap" olarak tanımlamanın önemini artıran yeni siyasi anlayışların ortaya çıktığı vurgulanır. Urban, sonuçta cariyeliğin evlilikten daha dinamik bir yapıya sahip olduğu ve İslâm toplumunu, siyasetini ve hukukunu şekillendirdiği sonucuna ulaşır.

Eserin "Singers and Scribes: The Limits of Language and Power" başlıklı Altıncı ve son Bölüm'ünde (s. 140-175) Urban, odak noktasını tam anlamıyla özgür olmayan, köleleştirilmiş kimselere çevirir. Bu bağlamda Emevî Devleti bünyesinde siyasi güç elde edebilmek için Arap dili üzerindeki ustalıklarını kullanan iki alt gruba odaklanır. Arap dilini kullanmadaki maharetleri, kimlikleri, özgür olmama hâlleri ve siyasi güç elde etme çabaları çerçevesinde şarkıcılar (*kıyân*) ve kâtipler olarak öne çıkan bu gruplardaki karmaşık ilişkiyi inceler. Şarkıcılar, erken dönemlerden itibaren müzik, dans, nükte ve Arap şiiri alanlarında ustalaşmak için Mekke ve Medine'de yetiştirilmiş köle kadımlarken yazıcılar vergi toplama, resmî yazışmalar gibi pek çok bürokratik işten sorumlu erkeklerden oluşur. Kâtipler bürokrasinin her basamağında önemli görevlerde bulunmuş azatlılardır. Bu bağlamda onlar daha çok mevâlî terimiyle tanımlanırlar. Urban'a göre kâtipler ve şarkıcı cariyeler varlıklarını dil becerilerine borçludur. Bu hususta yaptıkları en ufak bir yanlış onların ölümüne ya da buldukları mevkiden uzaklaştırılmasına neden olabilir. Bu nedenle hem şarkıcı cariyeler hem de kâtipler şiirlerini ve sözlerini oldukça fazla imayla, masalla ve bilgelik hikâyesiyle süslemişlerdir. Sonuçta her iki grup Emevî Devleti'nin merkezileşmesinin artmasıyla herhangi bir eğitim alt yapısına sahip olmayan, özgürlüğü kısıtlı kimselerin siyasi güç sahibi olmasını kolaylaştırmıştır. Yazar, bu minvalde "Arap" teriminin Arap dili konusunda mahir olan herkes tarafından ulaşılabilir bir mefhumla karşılık gelecek şekilde yeni bir boyut kazandığını belirtir. Urban bu görüşünü, II. Yezîd'in (hs.720/724) cariyesi Habâbe'nin siyasi güç elde edebilmek için şiirsel ve müzikal yeteneklerini kullandığını öne sürerek kanıtlamaya çalışır. Ancak Urban'a göre dil konusundaki maharetlerini, adeta halifenin gözü, kulağı olarak kullanan kâtipler ve halifelerin cariyesi olarak elinde siyasi güç bulduran şarkıcı kadınlar kendilerini kalıcı olarak güvence altına alabilecek bir yaptırımında bulunamamıştır.

Urban, bu bölümde cariyeden doğan çocukların zaman ve mekâna göre değişimini tablo ve grafiklerle analiz ettiği gibi kâtipleri ele alır. Yazar, bu analizini pek çok klasik kaynaktan yararlanmasına karşın Cehşiyârî'nin eseri çerçevesinde zaman, mekân, meslek ve kimlik üzerinden oluşturduğu veriler üzerine inşa eder. Buna göre mevâlînin halifelik bürokrasisi

üzerindeki hâkimiyeti Mervânîlerin ortalarında zirveye çıkarken sonraki dönemlerde düşüşe geçmiştir. Bunda Mervânîlerin yöneticileri yönetilenlerden ve fethedenleri de fethedilenlerden ayırma çabası etkili olmuştur. Ayrıca Mervânîlerin, Arap dilini yanlış kullanma ihtimali olan bir grubun İslâm toplumunun kaderini etkileyecek bir güce sahip olmaması gerektiği anlayışı sebebiyle mevâlînin görev almasına sıcak bakmadığı eserde vurgulanır. Ancak Urban, Mervânîlerin son döneminde yine de azatlıların belirli oranda görevlendirildiğini ve bunun sebebinin Kureyş mensubu aileler arasındaki siyasi güç mücadelesi esnasında Mervânîlerin kendilerine sadık olan azatlıları tercih etmesiyle açıklanabileceğini belirtir.

Eserin sonuç kısmında (s. 176-187) Urban, Müslüman araştırmacıların metinleri daha eşitlikçi ve İslâm'ın ilk yüz yılını idealize etmeyen bir yaklaşımla okumaları gerektiğinin altını çizer. Bu bağlamda ilk dönem Müslümanlarının değişen sosyo-kültürel şartlara göre inşa ettikleri toplumun analiz edilmesi önem arz etmektedir. Öte yandan Urban'a göre cariyeler bazı araştırmacılar tarafından küçümsenip göz ardı edilmiş ve onlar cariyelerle ilgili hükümlerde kendi yorumlarını savunmuşlardır. Söz konusu cariyeler Emevî Devleti'nin demografik yapısını, dolayısıyla da "Arap" soyu kavramının mahiyetini değiştirmiştir. Ayrıca sonuç bölümünde Emevîler döneminde kimi zaman cariyeye çocuklarının çeşitli haklardan mahrum bırakıldığı ve bu çocukların kendi haklarını savunarak toplumda "Arap" olarak kabul görmeyi başardığı ifade edilir. Benzer şekilde şarkıcı cariyeler ve kâtipler Arap diline ve ilmine hâkimiyetlerini kullanarak toplumda, kalıcı olmamakla beraber belirli bir nüfuzla sahip olmuştur. Bu bağlamda Urban, köle kökenli Müslümanların İslâm'ın ortaya çıkışı ve İslâm tarihi açısından önem taşıdığını ve Arap teriminin kapsamında zamanla değişiklikler yaşandığını, dolayısıyla bu kavramın oldukça tartışmalı hâle geldiğini, sonuçta İslâm'daki ümmet kavramını ifade eden sınırların oldukça tartışmalı olduğunu belirtir. Mevâlî teriminin de benzer şekilde Arap olmayanları ifade etmek için kullanılan genel bir kavram olması Urban'a göre hatalı bir yaklaşımdır. Bunun yerine mevâlî özgürlük açısından ele alınan bir kavram olarak kabul edilmelidir. Urban sonuç bölümünü, bu doğrultuda yapılacak ileri çalışmalara duyulan ihtiyacı belirterek ve yapılacak araştırmalarda özgürlüğü kısıtlanan ara gruplara odaklanılmasını tavsiye ederek noktalar.

Urban'ın Hz. Peygamber dönemindeki İslâm toplumunun dinamiklerini ortaya koyarken genellemeye matuf birtakım tespitler ortaya koyması beraberinde bazı sakıncaları getirmiştir. Ayetler ve Hz. Peygamber dönemine dair inanç temelinde farklı gruplar (köle, câriye ve azatlılar) arasındaki eşitliği gösteren çarpıcı birçok hadis ve tarihî veri -Emevî dönemi uygulamalarındaki farklılık ile siyasi ve sosyolojik değişimi kabul ederek- Urban'ın değerlendirmelerinin tartışmaya açık olduğunu gösterir. Öte yandan toplum yapısını betimleme konusunda Ebû Bekre ve Habâbe gibi tekil örneklerdeki ayrıntıların önemini kabul etmekle birlikte, fıkhi mezhepler arasındaki farklı hükümlerin ve ulemânın birbirinden ayrıışan -İslâm'ın ilk yıllarına dair- yorumlarının görmezden gelinmesi, araştırmacının bütüncül bakış açısından mahrum kalmasına neden olmuştur. Ayrıca müellif köle, câriye ve azatlılarla ilgili bu çalışmasında tarihsel bir okuma yapacağını belirtse de tarihî veri sunması ve ilgili

dönemin siyasi-sosyolojik ortamını yansıtmaları açısından ciddi öneme sahip olan fıkıh eserlerine doğrudan bir atıfta bulunmamıştır. Eserde cârîye kelimesi gibi bazı özel kavramlar söz konusu olduğunda Arapça ifadenin bizzat korunması yerine, kavramların ıstılah manasını tam olarak karşılamayan, akademik yazım üslubu açısından uygun düşmeyen ve şahsi ön kabullere dayanan “prostitute”, “concubine”, “courtesan” gibi İngilizce kelimelerin tercih edilmesi de objektiflik açısından sorun teşkil etmektedir.

Mevâlî, cariyeler, şarkıcı kadınlar ve kâtipler üzerinden ilk dönem İslâm toplumundaki sosyo-kültürel hayatın değişimini belirli tezler üzerinden ele alan bu çalışmanın İslâm tarihi araştırmaları açısından yeni tartışma sahaları açması kuvvetle muhtemeldir. Yazar eserin girişinde belirtmiş olduğu tezlerin cevaplarına büyük ölçüde ulaşmıştır. Mevâlî ve Arap kavramlarının zamana ve mekâna göre değişiklik gösterdiği tezinin yanı sıra araştırmanın ara gruplara dönük diğer bulguları da İslâmî ilimler sahasında yapılacak çalışmalarda dikkate alınmalıdır. Eserde veri analizi için kullanılan prosopografik analiz yöntemiyle elde edilen bilgilerin günümüz araştırmacıları açısından oldukça kıymetli olduğu da kaydedilmelidir.